

МУҚАДЕС ЕСЛАМҒАЛИҰЛЫ

ӘЙТЕКЕ БИ

(шежіренама)

АЛМАТЫ
“ЖЕТІ ЖАРҒЫ”
1998

ББК 63.3 (5 қаз)
Е 82

Есламғалиұлы М.
Е 82 **Әйтеке би: (Шежіренама).** — Алматы: Жеті жарғы, 1998
112 бет.

Бұл кітапта алты Алашка аты мәлім, Алаштың сөз бұйдасын ұстаған Әйтеке бидің ата-баба, үрім-бұтақ шежіресі, небір шешендік сөздері, қазақ елінің тұтқасы болып өткен тарихи тұлғалар — Төле, Қазыбек және қазақ хандары мен батырлары, билері туралы деректер көркем тілмен өріледі.

Еңбек қалың көпшілікке арналған.

Е 1200000000—014 36— 98
419 (05) — 98

ББК 63.3 (5 қаз)

ISBN 5-7667-4924-4

© Есламғалиұлы М., 1998

СӨЗ КИЕСІ

Бірлік... Ел бірлігі... Қазақ қазақ болғалы ауыздан түспей келеді. Бірлік тек әділет бар жерде ғана бар. Осыны күллі қауым болып түсінген кез — сонау Әз Тәуке заманы.

Ол бірлікті тек бір кісінің аузына қарау деп түсінбеген. Халықтың бағына біткен бар жүйрікті бірдей бәйгеге қосып, халықтың бағына біткен барлық ақылманның бәріне бірдей құлақ асу деп ұққан. Өйткені, әділет тек теңдік бар жерде ғана жүреді. Әйтпесе, тек күшпен жасалған бірлік ешқашан мұратқа жеткізген емес. Сырты бүтін, іші түтін бірлік күндердің күнінде іріні майдалатып, тұтасты ыдыратып жіберетінін тарих талай рет дәлелдеп келеді.

Ал теңдік пен әділет шындықтың бетіне тура карап, өмірде бар әр алуандықты мұқият елеп-ескеру арқылы ғана жүзеге асады. Ондай сарабдал көз әр қилы пікірдің тоғысар арнасын, әр қилы мүдделердің табысар жүйесін жіті аңғарады. Ондай сара ұғым қанша қым-қуыт дүниеден де тіл табысар пәтуа тінін алжаспай таба алады.

Тәуке тағылымын ұмыту қазақтың бағын ашпады, сорын көбейтті.

Сол қастерлі қағиданы сындарлы жүйеге, көсегені көгертер сара жолға айналдыруда айрықша көзге түскен тарихи тұлғалардың бірі — Алшын Әйтеке би. Кіндік Азия тарихында ерекше орын иеленетін айтулы тұқым өкілі. Сонау Алтын Орда заманынан бермен Байқал мен Алтай арасындағы саяси өмірге көк найзасымен де, қызыл тілімен де белсене араласып, талай жерде тарих тасқынын жасампаздық арнасына түсіруде шешуші бетбұрыстар жасауға бастамашы болған іргелі қауымның даусыз дана тұлғасы. Мінезі ірі, қылығы сара, құлығы таза, ойы өткір, көңілі жүйрік, пікірі мірдің оғындай көздеген мақсатқа дәл тиетін мерген саясатшы.

Жалантөстің жау қуған далаңбай батыр емес, мемлекет іргесін қалап, нығайтқан жасампаз батыр болғандығы сияқты, Әйтеке де қызыл тілін безеген көп дәуекестің бірі емес. Саясаттағы ел қамын жеген Едіге. Теңдіктің қорғаны. Әділеттің жоқшысы. Қазақты халық қылудың бұдан басқа жолы жоқ екенін қапысыз ұққан кемеңгер.

Бір кереге уақтылы сырланып, уақтылы көктелмей, ылғи қағыс қала берсе, ол орда құламай тұрмайды. Бір баласы ылғи шеттетіліп, ылғи

кеудеден кері итеріле берсе, ол әулет бәрібір бет-бетіне тозып кетеді. Бәлкім, Шыңғыс хан империясының ыдырауы Жошыға деген сенімсіздіктен басталған шығар. Өз құрамының бір бөлігін місе тұтпайтын кез келген құбылыс ақыр аяғында өзін-өзі тәрк етумен тынады.

Сондықтан да Тәуке заманының үш ғұламасы — Төле, Қазыбек, Әйтеке — ешкімді шеттетуге жол бермейтін терезесі теңдік қағидасын елдіктің ең басты өзегі деп ұққан. Терезесі тең отырып сөйлеп, терезесі тең отырып шешім қабылдаған.

Сондай терезесі тең үшеудің бірі, қазақ рухының пірі Әйтеке өмірі мен пікірін терең игеру бүгін де ел болып, етек жиюымызға шешуші қызмет етері сөзсіз.

Сөз киесі жерде қалмасын.

Ел ұйтқысы болған ұлыларымызды ұлықтай білгеннен тұлғалана түспесек, аласармасымыз белгілі.

Барымыздан жоғымыз көптеу мына заманда “Әйтеке би” кітабы — ұлы бабаларымыздың бірінің басына салынған бір уыс топырақ кәдесіне жараса, ол да ойымыздағыны орындауға бағышталған игілікті қадам.

Әбіш Кекілбайұлы,
Қазақстанның Халық жазушысы.

Төле, Қазыбек, Әйтеке сөздерінің сыр-сипаты мен мән-мағынасына үңіле түскен сайын тілі сахараның жайлы самалындай Гиперидті, сілтеген тұсын жұлып түсер Ликургті, Афиннің асыл сөзін судай сапырған Фемисткольді, сайысқанның төбесінен күн күркіретіп, найзағай ойнатқан Периклді, даналық дариясы саналатын Платон мен Аристотельді, шешендіктің қыран қанаты жетпес шыңына шыққан, “сөздеріне бір ауыз сөз қосуға да, алуға да болмайтын” Демосфен мен Цицеронды қайта оқып отырғандай боласың...

Автор

ДЕРЕКТЕР ДӘЙЕКТЕМЕСІ

Әттен, дүние-ай! Осындай асылдарды да тойымсыз қара жер қойнына алды-ау!..

Бейопа дүниеге түңіле отырып, осы үш арысымызды ойласақ, “Әттең-ай!” дейтін тұстарымыз бастан асады екен. Өзгелерден асып туған, қара түгіл, ханның өзін пысы басып туған, кемеңгер ойға тасып туған, қазағына, еліне, салқар, сайын даласына нұр сипатын шашып туған үш бағаналы бәйтеректің атын жарытып ауызға ала алмағанымызға қай заман!?

Елдік Туымыз көкке көтеріліп, еңсемізді тіктегелі де олардың соңында қалған саф алтынға айырбастағысыз сара сөзін жинақтап үлгермегеніміз өз алдына, тіпті осы күнге дейін әрқайсысының фәнилік, бақилық болған жылдарына дейін тап басып, нақты айта алмай келе жатқанымыз қандай өкінішті!

Түгел сөзге ие болған Төле, нені айтса да, қайтіп ешкім тәжікелеместей етіп қазып айтатын Қазыбек туралы біршама жазылды десек те, бұлардың бірі туралы ауызға алғанда, өзге екеуі жайында ой толғамай өту мүмкін емес. Өйткені, бұлар бір-бірін үнемі толқырып, дамытып, біріне-бірі нұрын шашып, жарқырата түсетін құйрықты жұлдыздар. Сондықтан Төле, Қазыбек жайындағы дәйектемелерге ауық-ауық қайта орала отырып, осы бір шағын кітапшаның негізгі кейіпкері, жақсының жанын жадыратып, жаманның жанын қақыратып сөйлеуімен “айыр тілді” атанып өткен Әйтеке төңірегіндегі шежіреміздің әлқисасын басталық.

“Айтық (Әйтеке) XVII ғ. аяғы — XVIII ғ. басы — Әбілқайыр ханға дейін Кіші жүзді басқарған би. Есім ханның тұсында Самарханды билеген атақты Жалаңтөстің немересі. Кіші жүздегі Әлімұлы тайпасының Төртқара руынан шыққан. Тәуке хан дәуіріндегі Қазақ хандығының аса көрнекті билерінің бірі ретінде “Жеті жарғыны” шығаруға елеулі үлес қосқан. Бұл заңдар жинағы қазақ қоғамын одан әрі феодалдандыру процесінде маңызды роль атқарды. А. бір орталыққа бағынған қазақ хандығын құруға белсене ат салысты. (“Қазақ Совет энциклопедиясы”. 1-том, 180-бет).

Бүкіл қазақ халқының біртұтас ел болып, өзгелермен терезесі тең, еңсесі биік тұруына бар ғұмырын күннің бетінде, желдің өтінде өткізді деп жүрген үш арысымыздың бірі Әйтеке туралы дерек бүгінге дейін осы энциклопедияда жазылған бірнеше жолдан аспаушы еді. Бажайлап қарасақ, ел тарихы, ел шежіресі дегенге нақты бағыт, сонар сілтеме беріп келген энциклопедиямыздың осы санаулы жолдарының өзінде бірнеше қате кеткені қандай өкінішті!..

Иә, энциклопедиямызда қате кеткен соң, басқа тарихшы, әдебиетшілерімізге де жара үстіне шикан шығарудан әрі аспапсыздар деп өкпелеуіміздің өзі орынсыз ба деп қалғандаймыз. Тағы да бірнеше дәйектемеге назар қойып өтелік.

“Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірген” даңқты дала Демосфендері мен Цицерондары: Төле би, Қаз дауысты Қазыбек және Қаражігіт — Әйтеке шешендердің атақ-даңқтары да сол кезде шыққан...” (“Ел аузынан”, “Жазушы” баспасы. 1989 ж. 7-б).

“... Бәйбектен Әйтеке би, Көшубай, Тоғас. Әйтеке би (1683—1730) Тәуке ханның Кіші жүзден алған кеңесші шешені. Алшын Әйтеке би атанған осы кісі” (С. Толыбеков “Қазақ шежіресі”. “Қазақстан” баспасы. 1992 ж., 100-бет).

“... Әйтеке (шын аты Айтық) Бәйбекұлы 1683—1722 ж.ж. Кіші жүзден шыққан қазақтың атақты шешен-биі” (Н. Төрехұлов, М. Қазыбеков. “Қазақтың би-шешендері”. “Жалын” баспасы. 1993 ж. 125-б).

Қызылорда облысының тұрғыны Шайхисалам Серікбаевтың 1995 жылы Қызылордадан шыққан “Үш тұлға” деген кітабы қолымызға түскенде, сол аймақтың қаламгері ғой, мүмкін тың деректер ұшыратармыз деген үміт ұшқыны қылаң берген. Алайда, бұл қаламгер де бұрынғы көрген ауылға көне соқпақпен кете барыпты. “Мен өз басым Әйтекені Төле мен Қазыбектен үлкен дегенге келіспеймін”, — дейді ол. Сондағы сүйенген дерегі — профессор С. Толыбековтың Әйтекені 1683 жылы туып, 1730 жылы өлді деген дәйектемесі екен... Енді осы кітаптың 23-бетіне назар салып өтелік.

“... Ал Әйтеке қалай атанған? Қайсыбіреулер оны бұрмалап та айтқысы келеді. Оны да түсіндіріп өтейін.

Бір дауға барғанда Әйтеке: “Мені және бір текені ала бар. Үлкен керек десе, сақалы бар текені, бала керек болса, өзімді көрсетермін” — деген екен. Айтқанындай дау басталғанда сөз алып: “Бала десең, маған тоқта, сақал десең, ана текеге тоқта” — деген көрінеді. Содан “Әй, теке, Әй, теке” деп айта бергеннен Әйтеке атанып кеткен деседі.

Ал енді Әйтекенің атын “Қаражігіт” деп те айтушылар кездеседі.

Ол қандай жағдайда болған? Оны да білгенімізше түсіндіріп өтейік. Әйтекенің әкесі Бәйбек әрі бай, әрі батыр болған адам көрінеді. Ағаларына қарағанда Әйтеке әкесіне, ауыл адамдарына сүйкімді, елгезек, қонаққа үйір, сыпайы болады. Келген қонақтар: “Ат болатын тай саяққа, адам болатын бала қонаққа үйір”, Бәйеке, осы қара балаң жаман болмас”, — депті. Содан жасында “Қара бала”, бері келе оны женгелері “Қара жігіт” деп атандырып кеткен екен дейді... Шын мәнінде, ол — Әйтеке. Міне, оның аты осылай аталған”.

Ал, керек болса! Бұл кісінің айтуына сенсеңіз, Әйтекенің азан шақырылып қойылған шын аты жоқ болып шықпай ма!?

Сонымен бұл авторлардың айтуы бойынша, Әйтекенің “Айтық”, “Қаражігіт” деген де қосымша аттары болған. Тіпті, бірінің “шын аты — Айтық” дегенін де, Ш. Серікбаевтың айтуынша, азан шақырылған атының да жоқ болып шыққанын көрдіңіздер. Бұл да ештеңе емес. 1684 жылы Тәуке ханның бастауымен алты би: қарақалпақ Сасық, қазақ Төле, Қазыбек, Әйтеке, қырғыз Қоқым, құрама Мұхаммед “Жеті жарғы” заңын жазды деп жүргей барша тарихшы, әдебиетшілеріміздің сөзін Н. Төрәқұлов, М. Қазыбеков, С. Толыбеков, Ш. Серікбаевтар белден бір сызып, тарихи дерекке “тың жол” салып шығыпты. Бұл аз болса, осы кезге дейінгі деректерде Әйтеке елу алты жыл өмір сүрді делініп келсе, Н. Төрәқұлов пен М. Қазыбеков оған отыз тоғыз жыл ғұмырды өрең қиыпты.

Шынтуайттап келгенде, бұл да тойға барғандай екен. Осы екі автор “Қазақтың би-шешендері” атты кітаптың 125-бетінде “Әйтеке 1683 жылы туды” деп жазады да, 132-бетінде “... Сондықтан да ол “аға би” атанып, Кіші жүз елін ұзақ жылдар басқарған. Тәуке ханның Төле би, Қазыбек би сияқты кеңесші бас билерінің бірі. “Жеті жарғы” заңын жасасқан азамат”, — дейді.

Мұны қалай түсінуге болады?

Әйтеке 1683 жылы туған деп жазарда жоғарыдағы авторлар сәл де болса ойланбағаны ма? Ойланса, Әйтекенің қай шамада

туылғанына ең болмаса болжам жасар еді ғой. Болжам жасаса, бір жастағы Әйтекені “Жеті жарғыны” жазуға қатысты демес еді ғой...

Міне, осылайша, қолына қалам алғандардың Әйтекенің қай жерде туып, қай жерде, қай жылы қайтыс болғанын айта алмағаны өз алдына, кез келген аңыздың бұйдасына жетектеліп, дәйекті дерек таба алмай, үнемі долбар жасаумен келеді. Тіпті, 1993 жылы Өзбекстан Республикасында шығатын қазақша “Нұрлы жол” газетінде Өмірзақ Ахметов: “Мен өзім Айыртау ұранды Әлім руынанмын, Әйтекені біршама жақсы білемін, — дей келіп, — Әйтеке шамамен 1750 жылдары өмір сүрген. Қабірі Ташкенттен 70-80 шақырым жердегі Күлтөбеде, Зәңгі ата әулиенің қасында жатыр” — деп жазады. Бұл кісі де жұрттың беріп жүрген елу алты жасын қимай, Әйтеке “қырық жеті жасында балыққа қақалып өлді” дегенді жазады. Көрдіңіз бе, білем деп отырған кісінің өзі “шамамен” деп долбар жасайды. Ел қоныстанбаған Күлтөбе төңірегінен бұл кісінің Әйтеке қабірін қалай тауып жүргенін бір Алла білсін! Ал әлі де Науай облысы, Нұрата ауданында сіресе қоныс теуіп отырған әлімдерге бұл кісі жолықпағаны ма? Жолықса, ата-бабасымен бірге жатқан Әйтекенің қабірін иесіз Күлтөбеден іздемес еді ғой. Әйтекенің неше жаста, неден өлгенін білетін, өз қолдарымен жерлегендердің ұрпақтары да осы Нұратада екенін қалай ескермегеніне еріксіз таң қаласың...

Ал Әйтеке және оның ата-баба шежіресін біршама тарихи деректерге сүйеніп жазып жүр деп есептелетін Ж. Мұратбаевтың Әлім руының “Айыртау” ұранының қалай шыққаны туралы тіпті қисынсыз, ата дәстүрге жат аңызға бой ұрып жаза салғанына таңырқаудан басқа амалың қалмайды.

Біз Төле, Қазыбек билердің және олардың замандастарының ғұмырнамасына көз салмай тұрып, Әйтеке туралы баянды мағлұмат жасай алмаймыз. Өйткені бұл үш алып — тарихи қажеттілік дүниеге әкеліп, заман қажеттілігі кіндігін бірге кескен жандар. Сондықтан бұлардың ғұмырнамасын, тарихтағы өлшеусіз орнын бір-бірінен ажыратып қарау олқылықтарға соқтырары сөзсіз. Олай болса, Төле мен Қазыбектің дүниеге келген жылдарына назар аударып көрелік. “Қазақ совет энциклопедиясынан” Төле 1663 жылы, Қазыбек 1665 жылы туған деген деректі ұшыратамыз. Басқа бір әдебиеттерде Төле 1665 жылы, Қазыбек 1667 жылы туған делінеді. Енді осыған байланысты сөл тарихи шегініс жасалық.

1662 жылы Салқам Жәңгір қалмақ ханы Қалданмен жекпе-жекте мерт болады. Содан кейінгі жиырма сегіз жыл, яғни Өз Тәуке таққа отырғанға дейін қазақ елінде хан аты ұшыраспай-

ды. Елді сұлтандар, төрелер, билер, батырлар рулық, аймақтық жүйе бойынша бөліп-бөліп басқарғанын байқаймыз. Бұл онсыз да жан-жағынан жау анталаған қазақтың бытырай түсуіне, шаруашылығының күйзеліп, сайда саны, құмда ізі жоқ жағдайға дейін жеткізуге шақ қалған кезі еді. Қазақ жер бетінде қазақ, ел болып қалуы үшін шілдей бытыраған олардың басын біріктіру және бір орталықтан басқару, яғни бір хан сайлау қажеттігі туды. Ол кезде хан тағына бірден-бір лайық адам Тәуке болды және ел бірлігін ойлап, оны бүкіл қазақ жұртының ханы етіп сайлатуда басты тұлға үш биіміз — Төле, Қазыбек, Әйтеке болды деп бір ауыздан жазып келдік. Сөйте тұра олардың ғұмырнамасын жазуға келгенде, әрқайсымыз “сәуегейлік” жасап, әр қилы дүмбілез пікірлерімізді ұсынамыз. Үшеуінің соңында қалған мұраларды жинап, өмірбаяндық дәйектеме жазушыларға сенсек, Тәуке таққа отырғанда, яғни 1680 жылы Төле бар болғаны он жетіде, Қазыбек бірде он бесте, бірде он үште, ал Әйтекенің дүниеге келгеніне бар болғаны бір-ақ жыл болып шықпай ма?

Жарайды, Әйтекенің жасы солай-ақ бола қойсын деп өзірге келісе тұралық. Сонда бірі 17 жастағы, бірі 13-15 жас аралығындағы, әлі түбіт мұрты да шығып үлгермеген Төле мен Қазыбекке сол кездегі ел билеп, бедел жиып, сөз өткізіп қалған шынжыр балақ, шұбар төс сұлтандар, бектер, билер мен аты шулы батырлар қайтіп қана тізгінді ұстата салды екен деген сауал өзінен-өзі кесе көлденең тұра қалмай ма!

Ежелгі Солон заңымен терезесі тең деп саналған, сол кезде қазақ халқының ішкі, сыртқы саясатын анықтайтын теңдессіз маңызы болған “Жеті жарғыны” жазуға Тәуке қасына неғып 13-15 жастағы бала жігіттерді отырғыза қойды?

Әрине, “Он үште отау иесі”, “Болар бала боғынан”, “Өсер елдің баласы он бесінде баспын дейді” деген секілді мақал-мәтелдерді қарсы ұсынып, біздің жоғарыдағы күдікті сауалдарымызға дау айтушылар да ұшыраспай қалмас. Біз де Төле, Қазыбек секілді қайталанбас тұлғалардың тым ерте атқа мініп, ел сөзін сөйлеп, халық қамын толғап, дүйім жұртты ауыздарына телмеңдеткеніне қара тырнақтай да шәк келтірмейміз. Олай ету — бұ дүниеде қарабет, о дүниеде күнаһар болу деген сөз.

Айтулы құсбегілер болашақ мұзбалақ қырандарды ұясында жатқан кезінен таниды. Тайыншадай арлан қасқырларды тырп еткізбей бүріп тастайтын қыран бүркіттерді жетілдіріп шығаратындар — хас құсбегілер. Төле, Қазыбек, Әйтеке секілді мұзбалақтарды таныған да, көгіне көтерген де — халық. Олай болса, біз олардың, халық сүйіктілерінің жасын, атын, соңында қалған өлмес мұраларын, асыл сөздерін күлдібадамдандырып кейінгі

ұрпаққа ұсына салуымыз — кешірілмес күнә. Соның ішінде егемен ел атануымыздың ғана нәтижесінде халқымызға өлшеусіз қызмет етіп кеткен бабаларымыз туралы құрастырылған алғашқы көлемді кітабымыз “Қазақтың би-шешендері” секілді дүниеге бұлай салғырт-салақ қарауға мүлдем құқымыз жоқ еді...

Төле, Қазыбек бабалар туралы алда да әлсін-әлсін ой өрімдеп, оралып отыратын болғандықтан осы бір шағын кітапшаның негізгі кейіпкері Әйтеке жайына ауысалық.

Бұдан бұрынғы жазылған еңбектерде Төле мен Қазыбектен Әйтеке үлкен, үшеуінің аттары аталғанда, сонынан айтылатыны жолының кішілігіне байланысты делініп жүрді. Бұл көкейге де қонатын. Аға балалары тұрғанда, жасы үлкен болғанмен, жолын кеспейтін киелі ата дәстүрін бұзып, Әйтекені алғаш атау еш қисынға жатпасы анық. Бірақ, “Қазақтың би-шешендер” кітабында мәлімденгендей, оны Төле мен Қазыбектен он тоғыз жас кіші еді және бар болғаны отыз тоғыз жас ғұмыр кешті деп көрсету — оның тарихымыздағы қоғамдық қайраткерлік ісін де, соңында қалған мұрасын да толық бағалауға қайшы пікір. Әдейіліктен емес, аңғырттықтан, тарихи деректерге салғырттықтан кеткен мәкілік, дәйексіз деректерге сүйенушілік, сұрыптай алмаушылықтан кеткен кездейсоқ қателік деп бағалауымыз керек.

Әйтекенің қай жерде, қай жылы туып, қай кезде бұл фәниден өткенін дәл айтып бермегеннің өзінде, соңғы кезде жазылған некен-саяқ дүниелердің ішінде ұлы би хақында тарихи, саяси, әлеуметтік, философиялық терең талдау ұсынған заманымыздың көрнекті жазушыларының бірі — Ә. Кекілбаев. Ол “Егемен Қазақстан” газетіне қосымша болып шыққан кітапшада мынадай көкейге қонымды пікір ұсынады.

“... Осындай жан-жақтан дүңк-дүңк хабар жетіп жатқан кезде Әйтеке жайында ләм-мим сөз жоқ. Қазанның 12-сі күні Батыр сұлтан хан сайланды. Оны сайлағандардың арасында да Әйтекенің аты жоқ. Ал Мойсеев кітабында айтылатын Шөмекей Жалған, Шекті Сырлыбай, Бәби Мөңке, Ысық Көбек билерге келетін болсақ, 1748 жылы 27 қыркүйегінде Бопай үйінде Шақшақ Жәнібек қатысқан Орта, Кіші жүз ру басыларының кеңесіне Барақтың одақтасы Батыр сұлтанды шақырып келу үшін әлгі төрт би жұмсалады. Олар барса, Батыр сұлтанның үйінде Әйтеке бидің балалары Жалтыр мен Қонысбай, Шекті Тілеміс билер бастаған игі жақсылар отыр екен. Олар Бопай үйіндегі мәслихатқа барудан бас тартады. Жалтыр мен Қонысбайдың Әбілқайырды емес, Батырды жақтайтындығы 1731—33 жылдар-

дағы Тевкелев күнделігінен де белгілі болатын. Бірақ, сол 1723 жылдан былайғы қазақ даласындағы аласапыран жағдай туралы Ресей елшілігіне түсіп жататын әр түрлі ақпарларда да Әйтеке аты ұшыраспайды...

... Осындай данданай кезде заманында бір арыстың ұлысбегі болған, ата-тегі сонау Шығай, Ақназар, Салқам Жәңгір, Тәуке замандарынан бері қарай қазақ саясатына белсене араласып келе жатқан, үш жүзге бірдей сөзі өтімді Әйтекенің әлгі ағымдардың ешқайсысына қосылмай, тым-тырыс жатып алуы мүмкін бе? Алты алашты аузына қаратқан әкелері отырғанда Жалтыр мен Қонысбай білектерін сыбанып, талас-тартыс ортасында жүрер ме еді? Жан-жаққа хабар салып, аузы дуалылардың лебізіне құлақ тосқан Барақ сұлтан мен Әбілқайыр балалары Әйтекеге неғып хабар салмайды! Хабар салса, жауабы қайда? Жоқ, қисынға келмейді. Соған қарағанда, ол кезде Әйтекенің көзі тірі болмаса керек. Тіпті, қайда жерленгенінің өзі әлі күнге беймағұлым қалуы да соған мегзейді. Ол кезеңге аман жеткен Сәмеке, Әбілмәмбет, Әбілқайыр, Батыр, Барақ, Күшік, Абылай, Төле, Қазыбек, Бұқар, Қодар, Ханкелді, Сатай, табын Бөкенбай, шақшақ Жәнібек, қанжығалы Бөгенбай, сұлтан Жәнібек, тама Есет, Әжібай, Арал, Қабанбай, Малайсары, арғын Сырымбет, найман Сырымбет, Олжабай — бәрі жайында жазбаша деректер бар. Тек Әйтеке жайында дерек жоқ. Демек, ол әлгі айтылып отырған кезеңнен көп бұрын ахиреттік болған. Зираты да ол үшін сонау Сейітқұл заманынан атақоныс боп кеткен Қаратау мен Нұрата арасындағы аймақта қалған. Қалың Алшын әлгі жерден өлдеқашан табан аударып кеткендіктен Әйтеке зираты да ұрпақтар жадынан ұмытылған...”

Міне, Әйтекенің туған, өлген мерзімі мен қайда жерленгенін атын атап, түсін түстеп бермесе де, көрнекті қаламгер де оның 1710 және 1723 жылғы тарихи уақиғалардан бұрын ахиреттік болғанын теріске шығармайды. Шынында да, қазақтың әр белгілі адамының аузынан шыққан жақсылы-жаманды сөзін инені жіпке тізгендей қылып жазып отыруды мақсат еткен орыс мырзаларының XVIII ғасырдың алғашқы жылдарынан бастап-ақ Әйтеке хақында бір ауыз сөз хаттамауы осы сөзімізді дәлелдей түскендей.

Сонда, тарихи алыптарымыздың бірі Әйтекенің өмір жолын, елдік шежіреміздегі алатын орнын қалай ажыратып, қалай бағалауымыз керек?.. Әлде әлгі секілді тұспалдар мен қиыр-шиыр аңыздарды талғажау етіп қала бермекпіз бе?.. Жоқ. Біздіңше...

АТА-БАБА ЖӘНЕ ҮРІМ-БҰТАҚ ШЕЖІРЕСІ

Жалпы, Әйтекеге баға беру үшін және оның Айтық та, Қаражігіт те еместігіне көз жеткізу үшін, сондай-ақ, соңында қалған мұрасын өзгелердің сөзімен быламықтамау үшін оның ата-баба шежіресін анық білмей болжам айту, сыпайылап айтқанда, ағаттық. Бұның Әйтекеге байланысты көптеген деректерді дөп басып анықтауға септігі тиетіні сөзсіз.

Ендеше, біз алғашқы сөзді “ақтандақ” ғұламаларымыздың бірі Халел Досмұхамедұлының “Аламан” кітабынан басталық. Онда ғалым сөз басын Әлім тайпасынан тарайтын Төртқара руының шежіресінен тарамдапты. Ал Әйтекенің осы Төртқара руынан екенін еске алсақ, бұл шежіре біраз сырдың бетін ашып берері сөзсіз. Сонымен, Х. Досмұхамедұлы Төртқара шежіресін былай өреді.

Әлімнен — Жаманак, Ұланак, Қарамашак, Айнык, Тегінболат деген бес бала туады. Өзге шежірелерде бұларға Томалак дегенді қосып, алты ата Әлім деп жазады. Осы алты ағайындының ішінде Қарамашактан — Оразгелді, Ораз, Жаншоқыр, Қараш дүниеге келеді. Қарамашак ерте қайтыс болады да, оның жұлындай жұтынған төрт баласы ешкімге есесін жібермей, жетім деген ешкімнен кемсіту естімей, ерте атқа қонып, азамат қатарына қосылады. Олардың сондай жөн-жосыққа жетік, сөзге шешен, іске ерекше мығымдылығына орай жұрт “Төртқара” атандырып кетеді. Олардың шетінен батыр, сөзге ұсталығы ақыры кейінгі ұрпақтарына мақтанышқа айналып, руымыз Төртқара дейтін болады. Әсіресе, Ораздың аты солардың ішінде жұрттың ауызынан түспейтін, ала-бөле мәшһүр болады. Ораз қажы (1299—1385 ж.ж.) атанған ол Меккеге үш рет барып, мұсылмандық парызын өтеп қайтқан әрі ат аяғы жетер жерді әділдігімен тәнті қылған би еді. Ол 1353 жылы үлкен бір жиында он жеті жасар Әмір-Темірге бата беріп, оған “Көреген” деген қосымша лақап ат берген-ді. Кейін, Әмір-Темір бес арыс Тұран мемлекетінің тағына отырған кезде Оразды өзінің тоғыз кеңесшісінің басшысы болуға шақырады. Алайда, Ораз өзінің жасы егде тартып қалғанын, онымен бірге ұзақ сапарларға бірге жүре алмайтындығын айтып, бас кеңесшіліктен бас тартады. Әйтсе де, Әмір-Темір одан қол үзбей, ауық-ауық ақыл-кеңес алып, ұзақ-ұзақ бас қосулар өткізіп тұрады. Сондай бір кездесу үстінде: “Тұран мемлекетінің лайықты астанасы жоқ. Үргеніш, Жызак, Самарқанның бірін астана етсем деп едім, сіз соның қайсысын қолай көресіз?” деп кеңес сұрайды.

Сонда Ораз: “Жаздың нағыз ыстық кезі ғой. Бұл сауалыңыздың жауабын беру үшін осы Үргеніш, Жызак, Самарқаннан үш қой әкелдіріп, сойып, сыртқа он күн ілдіріп қойыңыз. Жауабын содан кейін берейін” дейді. Әмір-Темір оның сұрауын табанда орындатады. Айтқан күнде әлгі сойылған үш қойды келіп қараса, Үргеніштен келген қой мүлдем сасып кетіпті. Жызактан келген қой енді-енді бүліне бастаған екен. Ал Самарқаннан алдырған қойдың еті сол күйінде сақталған болып шығады. Сонда Ораз: Үргеніш жақсы қала. Бірақ түбі төңірегі азып, маңынан күндердің күнінде ел үдере көшпесе неғылсын... Жызак та жер жаннаты. Дегенмен, айналасына ығы-жығы ел қонғансын, ауа райы аса қолайлы бола қояр ма екен!? Іздесе таптырмас Жер-Ұйық түбі — Самарқан болар-ау!” депті.

Әмір-Темір Самарқанды бес арыс Тұран мемлекетінің астанасы деп жариялап, сол күннен бастап, Самарқанды шыңында жер бетіндегі сәулетті қаланың бірі қылуға өмірінің соңғы күніне дейін бар күш-жігерін салғаны тарихтан белгілі. Соның нәтижесінде “Бұқара — діннің көркі. Самарқан — жердің көркі” болып, оны сол кезде Еуропаның, Азияның саяхатшылары мен елшілері ауыздарынан сулары аға, тамсана жазысты.

Ораздың Әмір-Темірге берген бұдан басқа да ақыл-кеңестері ел ішінде көп сақталған. Алайда, біздің өңгімеміздің негізгі тақырыбы басқа болғандықтан, олардың соншалықты сыйластығын айқын дәлелдейтін бір ғана мысалмен шектелгенді мақұл көрдік.

Ораз дүниеден озғанда Әмір-Темір басына келіп, топырақ салып қана қоймай, оның “жүз күндігіне” сонау Меккеден қара мөрмөр алдырып, құлпытасын өз қолымен орнаттырады.

Заманның озық ойлы адамы, Меккеге үш қайыра барып, мұсылманшылық жолындағы міндетін атқарумен бірге жалпақ жұртқа әділ билігімен керемет беделге ие болған, Әмір-Темір секілді айбарлы да, асқақ арман жолында күресіп өткен қаһарман қолбасшының өзіне кеңес берумен өткен Ораздан Тоқпан батыр дүниеге келеді. Кейбір шежірешілер Аппақ пен Тоқпанды Қараштан туды деп қателесіп жазып жүр. Тоқпан — Әмір-Темірмен жас шамасы қарайлас. Әкесі Ораздың ықпалымен өмірінің соңына дейін Әмір-Темірдің жорық жолында үзеңгі қағыстырып өткен батыр. Бұдан басқа Тоқпан жөнінде дерек әзірге қолымызда жоқ. Осы Тоқпаннан Сейітқұл өулие туады. Ол — әділ билігімен, Меккеге екі қайыра барып, мұсылманшылық діндегі халық арасында шын пейілімен насихаттап өткен жан. Тек ауызша насихаттап қоймай, бүкіл мінез-құлқымен,

істеген ісімен көпшілікті тамсандырған оны тірі кезінде бүкіл парсы, түрік, қазақ, қырғыз, қарақалпақ жұрты “Синесоф буа” деп атаған. Бұл парсы тілінде “көңілі пәк жан” дегенді білдіреді. Бір жерлерде бұл сөз “Синесоф баба” деп ұшырасып отырады. Және бір анығы оны тірі кезінде баршаның әулие деп танығаны. Сонымен бірге осы төңіректі билеген Шығай ханның бас кеңесшісі ретінде әділ қазылық жүргізгені тарих бетіндегі айқын із.

Осы Сейітқұлдың бәйбішесінен төрт ұл, екінші әйелінен үш ұл, ең кіші әйелінен бүкіл Азия жұртына аты аңыз болған Жалаңтөс баһадүр туады. Ал бәйбішеден туған Ақша кезінде Қоқан ханы болған-ды. Сейітқұлдың сегіз ұлының өсіп-өніп, қанат жаюына орай оны “Сегіз арыс” Сейітқұл деп те атайды. Сейітқұлдың бұдан басқа қара қасқа жүйрігінің бәйгесіне келген екі “киімді” баласы да болған. Соған қарап, кейбір шежірешілер оның он баласы болған деп те жазады. Ал Ақша ханнан Бәйбек туады. Ол парсыша, арабша, түрікше оқыған. Ол Ақшаның он баласының үлкені. Кезінде “сегіз арыс Сейітқұл”, “он өрім Ақша” тұқымы деп те айтылады екен. Бәйбек сол он өрім, яғни Ақшадан өрбіген жалпақ он ауылдың биі боп өткен. Міне, осы Бәйбектен бүкіл қазақ жұртының ар-абыройындай боп көрінетін үш биіміздің бірі Әйтеке туған.

Әйтекенің қызының қанша болғаны жөнінде нақты дерек жоқ. Бірақ кенже қызына атакты шақшақ Жәнібек үйленген деген сөз анық. Әйтекенің төрт ұлы болғаны да анық. Олар — Қосай (кейбір жерлерде Қонысбай деп те жазылады), Құрыс, Жалтыр, Өтебас. Жалтыр мен Қонысбай — жеңге алған әйелінен. Ол былай болған секілді. Ақшаның кіші баласы Желкілдек Әйтекеден екі-үш жас қана үлкен екен. Үйленген бойда кенеттен қайтыс болады. Сол себепті “Аға өлсе — іні мұра” деген салт бойынша Желкілдектің жас жесірін Әйтекеге қосады. Жалтыр мен Қоныс кезінде Әбілқайырдың Ресейге бодан болу жөніндегі пікіріне қарсы болғанын Әбіш Кекілбаевтың “Әйтеке би” атты мақаласынан ұшырастырамыз. Соған қарағанда, бұл екеуі ел ішінің билік жұмысына араласқанға ұқсайды. Жас шамалары да Әбілқайырмен қатарлас екені аңғарылады. Қонысбайдан Көбек би, одан Беркімбаи би, ал Жалтырдан Жанкүшік би — шешендер шежіресінде өз есімдерін қалдырғандар.

Әйтеке бес жасынан бастап ауыл молдасынан сауатын ашады. Оның аса зеректігін аңғарған атасы Ақша жеті жасынан өз қолына алып, жоғарыда баяндағанымыздай, Самарқандағы

Ұлықбек медресесіне оқуға береді. Енді ол екі атасының тәрбиесін тел емеді. Ақшадан ел басқару, билік сөз мағынасын түсіну, әділетсіздікке қарсы күресу, ол үшін өз қарабасы адалдықтың ала жібiнен аттамау жөнiнде тағылым алса, Жалаңтөстен әскери ойын-тәсіл, қолбасшылық, батырлық рухын бойына сіңіреді. Медреседе арабша, парсыша тіл сындырып, дін, әлемтану, математика, күқық сабақтарын оқиды. Бір кездегі, Әмір-Темір кезіндегі тарихшылардың, астрономдардың еңбегімен де осы кезде танысады. Бұған қоса, Ұлықбек ұлағатын жалғастырушы Жалаңтөс атасының сәулет өнеріндегі және жалпыға білім берудегі үлгісі мен тәліміне құлай бой ұрады. Көп уақытын Жалаңтөс салдырған “Шир-дор” (Арыстанды медресе), “Тіллә-қари” (Алтынмен атталған) медреселерінің құпия сәулет сырын ұғуға жұмсайды.

Болса да Жалаңтөс жайында сөз қозғалған соң, қайтып оралмас үшін оған біршама тоқталып өтелік. Өйткені, Әйтекенің болашақ қайраткерлігіне айрықша ықпалы болған бірден-бір жан — осы Жалаңтөс.

Ол кезде Төртқара руы Сырдарияның төменгі жағында көшіп-қонып жүретін. 1581 жылы осы төңірек жалпақ жұтқа ұшырайды. Өйтсе де, осылай боларын күні бұрын сезген Сейітқұл Шығай ханмен бірге Нұрата тауының шүйгінді етегіне барып қоныс тебеді. Ол кезде Сейітқұл осы Шығай ханның ең сенімді адамы әрі бас биі болатын. Сол жылы Жалаңтөс — бес жасар бала. Қаршадайынан алғырлығы, зеректігі, қайраттылығымен жұтынып тұрған Жалаңтөске сол аймақтың ханы саналатын Дінмұхамедтің көзі түседі де өз қолына алып, “өкіл әке” ретінде тәрбиелей бастайды.

Жалаңтөс он бес-он алты жасында-ақ батырлығымен де, қолбасшылығымен де төңірегіндегілерді таң қалдырады. Алғашында шағын, кейін келе үлкен жасақтарды басқарған ол қандай жағдайда да жеңіске жетіп шығып отырады. Оның өз ғұмырында сол кездегі Орта Азия төңірегінде алмаған әскери лауазымы қалмаған-ды. Тіпті, сол кезде жүз жылда ілуде-біреуге берілетін Орта Азиядағы “Аталық” лауазымына қазақ арасынан алғаш ие болған Жалаңтөс еді.

Енді оның ұзаққа созылған даңқты жорық жолдарына қысқаша болса да шолу жасап өтелік. 1612 жылы Бұқара ханы Иманқұл Түркістан маңындағы қарақалпақтарға шабуыл жасайды. Әрине, ол кезде қарақалпақтардың Иманқұлға қарсы тұрарлық қауқары жоқ-ты. Жалаңтөс оларға көмекке аттанады. Иманқұл қазақтар-

дың қарақалпақтарға көмекке аттанғанын естісімен соғыссыз келісім сұрап, Түркістан маңынан әскерін әкетеді және Жалаңтөстің қойған шарттарының бәрін орындауға келісім береді. Жалаңтөс оның түбі уәдеден шығатынына сенбей, Бұқараны шабуды ойлайды. Мұны сезген Иманқұл Жалаңтөс тұрғанда өзінің хан болып ұзақ тұра алмайтынын болжап, Самарқан мен Қоқанды және осы аймақтағы уәлияттардың билігін Жалаңтөске береді. Сөйтіп, ол “әмір” атанып, Самарқан тағына отырады. Ал ағасы Ақшаны Қоқан ханы етіп жариялатады.

Бүгінде арғы-бергі шежірелерді парақтап отырсақ, өзінің үш мың жарым жылдық тарихы бар Самарқан жұрты әмірлері арасында Әмір-Темір және оның немересі Ұлықбектен кейінгі даңқты әміріміз деп Жалаңтөсті мойындайтыны да қазақ жұртының бір абыройы хақында мақтаныш етуіміз әбден орынды.

Жалаңтөстің шын аты Жалаң екен. Оның аты жөнінде де екі түрлі аңыз бар. Бірінде ол “Айыртаулап!” жауға шапқанда түкті, айлапат кеудесін жалаңаш ашып тастап шабады екен. Сондықтан “Жалаңтөс” атаныпты десе, екіншісінде Сейітқұлдың үшінші, кіші әйелі Нұрата төңірегіндегі алпауыт, ақ ауыз арлан қасқырдың төсіне жерік болыпты деседі. Сейітқұл сол арланның ізіне түсіп жүріп, ақыры атып әкеліп, төсін кіші әйелі үйтіп жеп, жерігін қандырған екен дейді. Сондықтан бала дүниеге келгенде атын “Жалаңтөс” атандырған болып шығады.

Сонымен, жоғарыда біз Сыр бойында көшіп-қонып жүрген Сейітқұл Шығай ханмен Нұрата төңірегіне ауып барған еді дедік. Әрине, ол хан соңынан ілесіп барған жалғыз үй жатақ емес-ті. Сейітқұлға ілесіп, оның төңірегіндегі қырық мың үй Алшындар да барған болатын. Олар Жызак, Нұрата, Қызбибі, Самарқан, Бұқара, Ақтау, Қызылқұм, Тамды төңірегін мекендейді. Сейітқұл сол Алшындардың және осы уәлияттардағы басқа да жұрттың бірде бии, бірде әміршісі деп танылып, билік жүргізеді. Әділ билігі мен елден ерек адамгершілігі арқасында тірі кезінде-ақ әулие атанған “синесоф буада” уақыты жетіп дүниеден озады. Мәйіті Нұратадағы өзінің атымен аталған “Сейітқұл әулие” қорымында. Оның орынын ешбір дау-дамайсыз, батыр, ақылды, сөзге ұста, жөн-жосыққа жетік, қолбасшылық та өнері баршаны қайран қалдыра бастаған, кенже ұлы Жалаңтөс басады. Әрине, Сейітқұлдың Ақша бастаған өзге ұлдары да шетінен “сен тұр, мен атайын!” дейтіндей өңшен жұлын жұтқандар еді. Алайда, олардың бірауыздан билікті Жалаңтөске ұстатуы әулеттегі ауыз бірлік пен татулықтан қия баспайтындығын танытады.

Ал Жалаңтөс болса, кейін Иманқұл оған Самарқан және Қоқан қалалары мен сол төңіректегі уәлияттардың бар билігін берген кезде өзінің көсемдігін көрсете білді. Ол бар билік өз қолыма тиді екен деп, жеке басшылыққа бой ұрмайды. Қоқан өңірінің басшылығын ағасы Ақшаға беріп, өзі Самарқан қаласы мен сол төңіректі ғана басқарады.

Ақшаны әділ билігі үшін қоқандықтар “хан” деп танығаны жөнінде тарихи деректер бар. Кітаптың соңғы жағында бұл жайында тарихи құжаттар келтірілетін болғандықтан Ақша жайын осымен шектей тұрамыз. Арада біраз жыл өткен соң ғана Ақша өзінің үлкейгендігін, біржолата сопылық жолға түсетіндігін білдіргенде барып, Жалаңтөс бұл аймақтардың билігін біржолата өз қолына алады.

1640 жылы қазақ және өзбек даласына жоңғарлардың өте аумақты жорығы басталады. Оларға қарсы аттанған жасақты Жалаңтөс басқарады. Алаңсыз, бейбіт жатқан қазақтарды опонай бөрікпен ұрып аламыз деп желпініп келе жатқан жоңғарлар масқарасы шығып жеңілгені өз алдына, Батыр ханы қолға түсіп қала жаздап, зорға құтылады. Ал Батырдың кейін Жалаңтөс пен Салқам Жәңгірдің қолынан өлгені тарихи шындық.

Жалаңтөс бұдан кейін сыртқы жаулардың көптеген шабуылдарына қарсы жорықтарда қолбасшылық жасайды. Ерлігі аңызға айналып, қолбасшылығы ұшталған ол Ауған, Қорасан және басқа да бірқатар шетелдерге жорыққа аттанып, қисапсыз байлық пен құл әкеліп, Самарқан қаласының құрылысын көркейтуге орасан күш жұмсайды. Егескен өзге де көптеген жауларын шауып, одан түскен байлыққа Самарқан мен Бұқара қалаларына көптеген мәдени құрылыстар салдырады.

Жалаңтөс — Салқам Жәңгірмен айырылмас дос болып өткен адам. 1643 жылы жоңғарлар Жетісу аймағына күтпеген жерден шабуыл жасағанда, Самарқандағы Жалаңтөске хабар жіберіп, өзі асығыс жиналған алты жүз кісілік жасағымен елу мыңдық жоңғар әскеріне қарсы қалай соғысқаны және артынан Жалаңтөстің әскери өнерге әбден төселген, нағыз сайыпқыран жиырма мыңдық қолы жетіп, жауды тас-талқан етіп жеңгендігі жайында бұрын-сонды орыс, қазақ зерттеушілері біршама жеткілікті жазғандықтан бұл арада оған егжей-тегжейлеп тоқталып жатуымыздың қажеті жоқ деп ойлаймыз.

Ал 1649 жылы Иранмен соғыста Жалаңтөс тарихта аңызға бергісіз із қалдырып, жеңіске жетеді. Осы соғыста Салқам Жәңгір қазақтың қырық мыңдық қолымен көмекке барады.

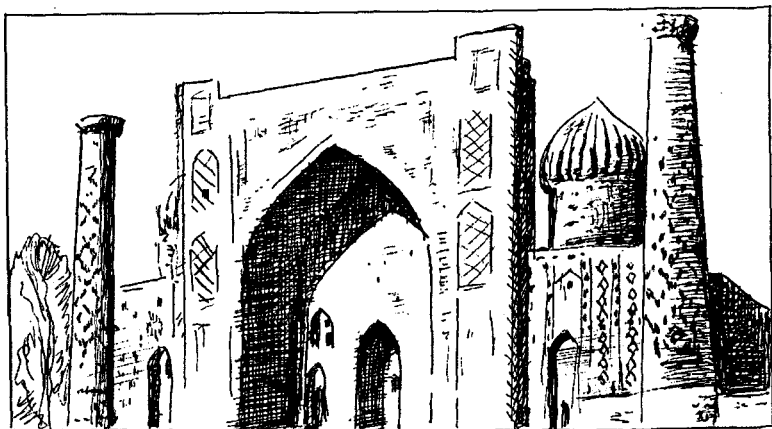
Қожамқұлұлы — бектің айтуынша, бұл бұрын-соңды осы аймақта болған соғыстардың ең үлкені еді. Бұхардың және қазақтың біріккен жүз мыңдық әскеріне қолбасшылық еткен Жалаңтөстің ирандықтардың екі жүз мыңдық әскеріне қарсы айтулы жеңісі бүкіл араб, парсы, тәжік, қырғыз, түрік елдеріне аңыз боп кетеді. Оған жер-жерден керуен-керуен сыйлықтар жыл сайын ағылып келіп жатады. Сол кездегі Жалаңтөстің өз байлығын былай қойғанда, оған әр жыл сайын келіп жататын сыйлықтың мөлшері мемлекет қазынасынан анағұрлым асып түсетінін М. Е. Массон жазған еді. Тіпті, басқаны есептемегенде, Үнді, Тибет, Қалмақ, Қашқар, Хорезм хандықтары Жалаңтөске жыл сайын керуен-керуен сыйлық жіберуді біржолата әдетке айналдырып алды деп жазады сол кездегілер.

Ал осыншама байлықты Жалаңтөс не істеді деген сауал тууы әбден заңды. Ол бұл қаржыға жоғарыда айтқанымыздан басқа, бүкіл мұсылман жұртының мақтанышына айналған “Тіллә — қари”, “Шер-дор” медреселерін салдырып, ондағы оқитын шәкірттермен оларға жұмсалатын барлық шығынын өз мойнына алды. Әрі батыр, әрі би, әрі аңызға айырбастағысыз қолбасшы атанған Жалаңтөс баһадүрдің ерекше құлап, көңіл бөлген ісінің бірі — сәулет өнері. Әмір-Темірге кеңес беріп, астанасын Самарқан қылған Ораз бабасының бастамасын іс жүзінде одан әрі дамытты. Самарқан сәулеті Жалаңтөс кезінде адам танымастай құлпырды. Көздің жауын алатын зәулім ғимараттар, медреселер, мешіттер, керуен сарайлар, хауыздар, моншалар, көпірлер салынды. Арықтар қазылып, мақта, егін шаруашылығы дамыды. Бұл бағытта ол Әмір-Темірдің немересі Ұлықбектің ұстанған бағытын өнеге тұтып, халықты сауаттандыру бағытында қолынан келгеннің бәрін істеп бақты. Сыртқы жаулардан қорғаныс үшін қала қорғанын қалындатып, оған кіретін алты аспалы көпірді қайта салдырды. Әсіресе, орталық қақпа саналатын Ахани қақпасының төңірегіндегі қорғанды аттылы кісі үстімен өрліберлі жүре алатындай ғып қайта салды. Қақпа ауызын “мыңбұрым” ғып (лабиринт) өзгертті. Бұл сырттан кірген жат ойлы жанның ішке кіріп-шыға алмауы үшін жасалған “қақпан” еді. Бұған қоса, әскери тәртіпке жетілген, соғыс үстіндегі түрлі әдіс-амалдарды еркін меңгерген отыз мыңдық тұрақты жасақ ұстады. Әлдеқалай жау шабуыл жасай қалғанда, елден қол жинағанша бұл әскер қандай күшке де тойтарыс бере тұруға жарайтын еді. Тойтарып қана қоймай, осы күштің өзімен-ақ көп жағдайда жеңіске жететін. Сөйтіп, ол бастаған қол үнемі жеңіп шығып, баһадүрдің атақ-абыройы аспандай түсетін.

Ал ол салдырған медреселер, басқа да ғимараттар сәулет тарихында өшпес шежіре қалдырды. Ол сонау Әмір-Темір кезінде әлемге әйгілі болған Шәрәфиден Әли, Жүсіп Шәрәзи, Фахыр Әли, ибн Арабшах секілді сәулетшілердің үлгісін одан әрі жалғастыра отырып, әлем тарихнамасы мен шежіренамасына мәңгілік жазылған “Шер-дор”, “Тіллә-қари” медреселерін салдырды. Бұл медреселерді салуға аты Орта Азияға мәшһүр мүбәшһір-мәмір (бас сәулетші) Абдол Даптер бастаған, Шираз, Темрез, Исфахан қалаларынан небір шеберлер атсалысты. Бұл медреселерде сол кездің өзінде-ақ дін сабағымен қоса, араб, парсы, түрік тілдерімен бірге астрономия, жағырапия, математика, тарих пәндерінен дәріс берілген. Сондай-ақ, Шахрисабз қаласынан медресе салдырып, онда жарлы-жақыбайлардың балаларын оқытып, оған шығатын қаржының бәрін өз мойнына алған. Ал өзіне бата беріп, ұстаздық еткен Махтум-ағзам әулие қорымын айрықша қамқорлыққа алып, онда біздің дәуіріміздің бесінші ғасырынан бастап жерленген патшалардың, ұлы ғұлама ғалымдардың, әулие-әмбиелердің көпшілігінің құлпытасын алтын әріппен қайта жаздырып, Самарқаннан жетпіс шақырым жердегі Нұрата тауынан тас алдырып қоршатады. Өкінішке орай, бұл құлпытастарды 30-40 жылдары Ленинград экспедициясы өте сирек ұшырасатын сәулет қоры ретінде алып кеткен. Қазір Өзбекстан республикасы азаматтарының қамқорлығы нәтижесінде қайтадан бұл маң қоршалып, құлпытастары қойылып, ерекше қамқорлыққа алынған. Осы қорымға кіре беріс есігі алдында Жалаңтөстің және баласы Сұлтанбектің қабірі жатыр. Қазір бұл ара Қазақстаннан, Өзбекстаннан, Қарақалпақстаннан, Түркіменстаннан келген оның ұрпақтарының киелі орнына айналғаны көңіл толқытады.

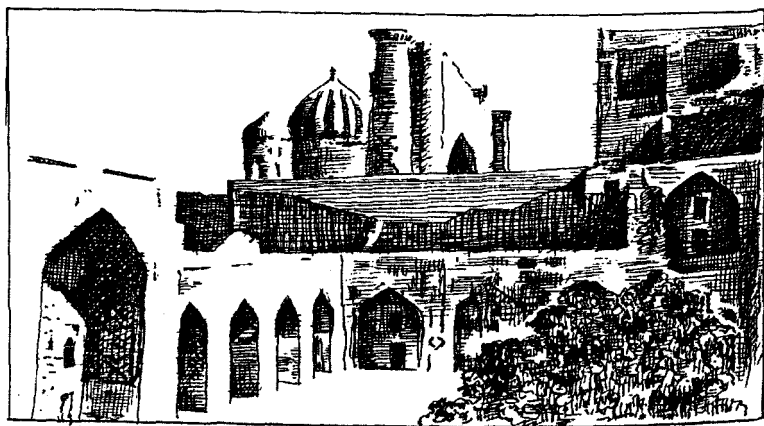
Сонымен Ұлықбек медресесінің қасынан салынған “Тіллә-қари” мен “Шер-дор” медресесі сән-салтанатын түзеп, бұл ара Регистан деп аталды. Бұл қазіргі біздің тілмен айтқанда — үкімет алаңы. Сол кезден бері, күні бүгінге дейін Өзбекстан республикасының салтанатты шерулері мен жиындары осы алаңнан басталатыны да біржолата ұлттық дәстүрге айналған.

Сөз арасында айта кететін бір жай — Әйтеке би осы Ұлықбек медресесінде оқып, тәлім алды. Өйткені бүкіл әлем сәулетіне қосылған қазына болып саналған “Шер-дор” мен “Тіллә-қари” медреселерінде өзге аймақтар мен қалалардан келген шәкірттер оқитын-ды. Самарқанда бұдан да басқа жеті-сегіз медресе барды. Олардың сол кезде оқу бағдарламаларының бірдей болғанын кейінгі кезде Өзбекстан мұрағатынан табылған деректер дәлелдейді.

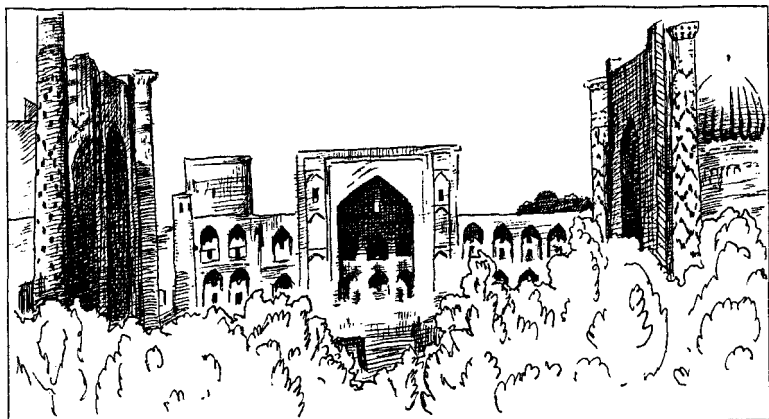

1-сурет. Жалантөс баһадүрдің 1619—1635 жылдары салдырған
“Шер-дор” медресесі.

Әйтеке осы медреседе оқып қана қоймайды, атасы Ақша ханның қасында он бес жасқа дейін, даңқты әскер қолбасы Жалантөстің қасында он екі жасқа дейін, яғни аталары қайтыс болғанға дейін тәрбиелерінде болып, әр қиырдан, шетелдерден келген хандар мен патшаларды, елшілерді қабылдау және жоғары дәрежелі сый-сияпаттар көрсету мен қарым-қатынастар жасаудың ресми тағлымдарынан сусындайды.

2-сурет. Жалантөс баһадүрдің 1646—1659 жылдары салдырған
“Тіллә-қари” медресесі.

3-сурет. Рыстхана алаңы. Сол жақтағысы — Ұлықбек медресесі, карсыдағы — “Тіллә-қари”, оң жақтағысы — “Шер-дор” медреселері.

Енді осы тараудағы негізгі әңгімемізге оралсақ, Жалаңтөстің есіміне тек қазақ жұрты ғана емес, бүкіл Орта Азия халқының құрметі айрықша болды. Оны Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын секілді эпостық жырлар қаһармандарымен қатар мадақтады.

*Ер Жалаңтөс ер деңіз,
Елдің қамын жер деңіз.
Ел шетіне жау келсе,
“Мен барайын” дер деңіз.
Жолдастарын сұрасаң,
Отырарда Арыстан,
Ерлердің ері данышпан.
Арыстанбаб атанған,
Алатауда Манас-ты,
Қонысы оның Талас-ты.
Жиделі-байсын жерінде,
Қоңырат деген елінде,
Алпамыс ермен сырласты.
Керұғлы — сұлтан Рүстем,
Олармен де белдескен.
Жалаңтөске жол беріп,
“Шері қыпшақ ер” дескен, —*

деген секілді кезінде Жалаңтөске арналған жырлар көп болған. Тіпті, оған сол кезде жыр арнамаған ақын кемде-кем болған секілді. Көне әдебиеттерде оның лақап, дәріптеме есімдері де жиі ұшырасады. Мысалы, “Шері Қыпшақ ер”, арабтар мен парсылар “Асад шері”, яғни “Арыстан ер” деп те дәріптеген.

Жалаңтөстің есімі Мәскеуден жарық көрген төрт томдық “Әлемдік сәулет тарихы” кітабында да зор құрметпен аталады. Оның есімі кейінгі ұрпаққа азаттық ұранындай боп жетті. Ол шын мәнінде Самарқанның Темір мен Ұлықбектен кейінгі әйгілі әкімі деп саналды.

Жалаңтөс әдебиеттерде бірде 1576 жылы туып, 1656 жылы қайтыс болды делінсе, бірде 1580 жылы туып, 1660 жылы қайтыс болды деп жазылып жүр. Біздіңше, тарих үшін тап осы арада төрт жылдың әрі-берісі жоқ деп есептесек, қазақ халқының мұндай біртуар ұлының шежіресін, Самарқанның жан баласын сүйсіндірген ең сәулетті ғимараттарын салдырған оған осы кезге дейін толыққанды бір ауыз пікір жаза алмай келе жатқанымыз орны толмас олқылығымыз екенін мойындауымыз керек. Атақты қолбасшының мәйіті Самарқаннан он екі шақырым жердегі, өзі сатып алған Дағбит қыстағында, “Махтум-ағзам” деп аталатын қожалар қорымына жерленіп, өзі салдырған “Шер-дор” медресесінің мандайшасына оны сол кезде мадақтап жазған мәулен Шерғожаның өлеңі күміспен айшықталып, парсы тілінде жазылыпты. Өлеңнің қазақша мазмұн-мәні мынадай:

“Әмір қолбасшы, турашыл Жалаңтөс, оның кемелдігін жеткізе мақтайтын қызыл тіл — інжу-маржан, ол тұрғызған медресенің биіктігі соншалық, оның ұшы көкке тірелген, ақылдың қыраны қанатын қанша қатты қақса да, жылдар бойы сенің биік аспалы дарбазаға жете алмас, оның мұнарасының ұшына ғасыр бойы ілмекті арқаны бар айлакер ұры да шыға алмас. Сәулетші оның аспалы дарбазаларының тізбегін жасағанда таңғалғандықтан аспан бармағын тістегендей танданыс, қызғаныш белгісі ретінде жаңа толған айды қарпып алды, осы құрылыстың іргетасын Жалаңтөс баһадүр қалағандықтан, ғимараттың тұрғызылған жылы “Жалаңтөс” баһадүр жылы” деп аталды (Х. Досмұхамедұлы. “Аламан”, “Ана тілі”. 1991 ж. 41-б.).

Бұл медреселерде, әсіресе “Тіллә-қариде” парсы тілінде жазылған жазулар өте көп. Егер тіл мамандары зейін қоя білсе, біраз тарихи деректердің беті ашылар ма еді деген ойдамыз.

Осы арада тағы бір айтпай кетпеуге болмайтын қызықты әңгіме бар. Біз бұрын: “Жалаңтөстің пірі қарлығаш болған екен, қазір сол қарлығаш “Тіллә-қариде” мәңгілік мекендеп қалыпты” дегенді естіген едік. Алайда, кезінде аңыз болар деп аса көңіл бөлмегендіктен кейін ұмытып та кеткенбіз. Қараша айының соңғы күндерінің бірінде осы медресеге кіре бергенімізде алдымыздан ұшып шыққан қарлығашты көргенде, әлгі “аңыз” есімізге

оралып, айран-асыр қалдық. Сонда ғана: “Қаз дауысты Қазыбектің пірі — аю, Байғозы батырдың пірі — бүркіт, Жарылғап батырдың пірі — түлкі, Кенесарының пірі — қызыл жолбарыс, Әулие Бекеттің пірі — жеті аққу” деген секілді ел аузындағы аңыз әңгіме жанды көрінісімен көз алдымызға келгендей әсерде қалдық. Әйтпесе, қарашаның қара суығында қарға, көгершін, бозторғайдан басқа құс атаулының жылы жаққа қоныс аударғанына да қай уақыт. Әрі қарлығаш — өте иісшіл, сезімтал құс. Қыс түгіл, жаздың өзінде қала маңына соңғы жылдары жолай қоюы екіталай. Жергілікті адамдардың айтуына қарағанда, бұл қарлығаш Жалаңтөстің “жетісін” берген күні пайда болыпты деседі. Жарайды, бұл әңгіменің де ақиқат жоралғысын оқушыларымыздың өз еркіне қалдырып, негізгі арнамызға бет бұралық.

Жалаңтөс дүниеден озысымен ол салдырған ғимараттардың бөрінің мандайшаларына: “Бұл ғимаратты салдырған Алшын Жалаңтөс баһадүр” деген тас тақтайшалар ілінеді. Өкінішке орай, кейін кеңес өкіметінің нұсқауы болды ма әлде басқалай себептер табылды ма — ол арасы беймағұлым жағдайда, бұл тақтайшалар алынып тасталынады.

Ал Жалаңтөстің қайтыс болғанына арада үш-төрт жыл өтер-өтпесте: “Бұл ара қожалардың, яғни ақсүйектердің жатқан киелі орны, қарадан шыққан Жалаңтөстің бұл араға жерленуі дұрыс емес, қазып алынып, басқа араға жерленуі керек” деген қожалардың арасында үлкен шулы әңгіме шығады. Алайда, бұл жерді кезінде Жалаңтөстің сатып алғандығын растайтын құжат табылып, мәйітке біржолата тыныштық беріледі.

Жалаңтөстен Құдайназар, Раңбай, Сатыбалды, Наурыз, Сұлтанбек деген бес ұл мен бірнеше қызы дүниеге келеді. Сұлтанбектің қабірі де “Махтум-ағзам” қорымында жатқанын жоғарыда айттық. Сонымен бірге тағы бір қызының осында жерленгенін нақты білетіндер бар. Бірақ орнын қазір анықтау мүмкін болмай қалған. Өйткені, кеңес үкіметі келген, сонау 30 жылдары бұл қорымға түйе мен колхоз қойы қамалғанын қазір еске алудың өзі ауыр...

Жалаңтөстің осы аты аталған балаларынан небір батыр да, би де, арқа қонған бақсы да, қол бастаған қолбасшы да тарапты. Жалпы, Қарамашақ пен Әйтеке аралығындағы алты атаның арасынан осындай, есімдері тарих бетінде, ел аузында қалғандарды